Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΑΝΝΑ ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, Ἀθῆναι

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΣΩΤΗΡΙΑΣ ΣΤΟΝ ΠΛΑΤΩΝΑ

Ο ΠΛΑΤΩΝΙΚΟΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ

Ὁ πλατωνισμὸς εἶναι ἕνας ἀνθρωπισμὸς παιδαγωγικός[1], ποὺ σώζει τὸ ἀνθρώπινο καὶ σώζεται ἀπὸ τὸν ἀνθρωποκεντρισμὸ μὲ τὴν ἀναγωγὴ στὸ θεϊκό: «Οὐ γάρ ἐστι περὶ ὅτου θειοτέρου ἂν ἄνθρωπος βουλεύσαιτο ἢ περὶ παιδείας καὶ αὑτοῦ καὶ τῶν αὑτοῦ οἰκείων» (*Θεάγης* 122b). «Διὰ ταύτης (τῆς παιδείας) ... ἰτέον ... μέχρι περ ἂν πρὸς θεὸν ἀφίκηται» (*Νόμοι* 643a). Στὴν *Ἀπολογία* (29d κ.μ.) λέει ὁ πλατωνικὸς Σωκράτης: «Οὐ μὴ παύσωμαι φιλοσοφῶν καὶ ὑμῖν παρακελευόμενός τε καὶ ἐνδεικνύμενος ὅτῳ ἂν ἀεὶ ἐντυγχάνω ὑμῶν, λέγων, ... ὅτι, ὦ ἄριστε ἀνδρῶν, Ἀθηναῖος ὤν, πόλεως τῆς μεγίστης καὶ εὐδοκιμωτάτης εἰς σοφίαν καὶ ἰσχύν, χρημάτων μὲν οὐκ αἰσχύνη ἐπιμελούμενος ὅπως σοι ἔσται ὡς πλεῖστα, καὶ δόξης καὶ τιμῆς, φρονήσεως δὲ καὶ ἀληθείας καὶ τῆς ψυχῆς ὅπως ὡς βελτίστη ἔσται, οὐκ ἐπιμελῇ οὐδὲ φροντίζεις; ... ταῦτα γὰρ κ ε λ ε ύ ε ι ὁ θ ε ό ς, εὖ ἴστε. Καὶ ἐγὼ οἴομαι οὐδέν πω ὑμῖν μεῖζον ἀγαθὸν γενέσθαι ἐν τῇ πόλει ἢ τὴν ἐμὴν τ ῷ θ ε ῷ ὑ π η ρ ε σ ί α ν. Οὐδὲν γὰρ ἄλλο πράττων ἐγὼ περιέρχομαι ἢ πείθειν ὑμᾶς καὶ νεωτέρους καὶ πρεσβυτέρους μήτε σωμάτων ἐπιμελεῖσθαι μήτε χρημάτων πρότερον μηδὲ οὕτω σφόδρα ὡς τῆς ψυχῆς, ὅπως ὡς ἀρίστη ἔσται».

Ὁ Jaeger παρατηρεῖ: «Ἡ φράσις 'φροντὶς διὰ τὴν ψυχὴν' ἀφήνει ἕνα ἰδιαίτερον χριστιανικὸν ἦχον εἰς τὴν ἀκοήν μας, διότι ἡ ἰδέα ἔχει ἀποβῆ μέρος τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Ἀλλ' ὁ συνταυτισμός της μὲ τὸν χριστιανισμὸν ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Χριστιανοὶ πιστεύουν εἰς ὅ,τι πιστεύει καὶ ὁ Σωκράτης: δηλαδὴ ὅτι 'ἡ παιδεία εἶναι ἡ ἀληθινὴ ὑπηρεσία εἰς τὸν Θεὸν καὶ ὅτι ἡ ἀληθινὴ παιδεία εἶναι φροντὶς διὰ τὴν ψυχήν'»[2].

«Le début», λέει ὁ Goldschmidt, «de la métaphysique chez Platon est ...

1. Πβ. Henri Joly, *Le Renversement platonicien. Logos, épistémé, polis*, Vrin 1974, 42.
2. *Παιδεία 2*, μτφρ. Βερροίου, 363, ὑπ. 65.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

le début de l'humanisme: que l'homme soit compris comme l'humanité, comme le singulier, comme une communauté ou un peuple, ou encore comme une âme immortelle aspirant à sa rédemption»[3].

Στὸ δέκατο βιβλίο τῆς *Πολιτείας* ὁ Πλάτων παρουσιάζει τὸν Σωκράτη νὰ συνομιλεῖ μὲ τὸν Γλαύκωνα γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Λέει ὁ φιλόσοφος: «Οὐκ ᾔσθησαι ... ὅτι ἀθάνατος ἡμῶν ἡ ψυχὴ καὶ οὐδέποτε ἀπόλλυται;» Καὶ ὅταν ὁ Γλαύκων προσβλέπει σ' αὐτὸν μὲ ἔκπληξη γι' αὐτὴν τὴν καινούργια ἰδέα (στὴν πραγματικότητα ὀρφικοπυθαγόρεια), ὁ Σωκράτης λέει πὼς θὰ τοῦ δώσει ἀπόδειξη. Ξεχωρίζει κατ' ἀρχὴν τὶς ἔννοιες «κακὸν» καὶ «ἀγαθόν»: «Τὸ μὲν ἀπολλύον καὶ διαφθεῖρον πᾶν τὸ κακὸν εἶναι, τὸ δὲ σῷζον καὶ ὠφελοῦν τὸ ἀγαθόν» (608e) καὶ τονίζει ὅτι γιὰ κάθε πράγμα ὑπάρχει ἕνα κακό, π.χ. ἡ ὀφθαλμία γιὰ τὰ μάτια, γιὰ τὸ σῶμα γενικὰ ἡ νόσος, ἡ σήψη γιὰ τὸ ξύλο. Τὸ κακὸ κάθε ὄντος, ὅταν «προσγένηται» σ' αὐτό, τὸ διαλύει («ἀπώλεσεν»). Πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὸ κακὸ «τὸ ξύμφυτον ἑκάστῳ». Τὸ ἀγαθὸ πάλι εἶναι στὸν Πλάτωνα καὶ τὸ ὑπερέχον καὶ τὸ ἄξιο κάθε σπουδῆς (*Πολιτεία* 604b-c, *Νόμοι* 803c). Ὁ φιλόσοφος τῆς *Πολιτείας* (519e-520d), ποὺ ἀξιώνεται αὐτὴ τὴ σπουδή, ἐργάζεται μὲ μιὰ ἀντίστροφη πορεία, γιὰ τὴ σωτηρία τῶν δεσμωτῶν τοῦ σπηλαίου ἀκολουθώντας τὸ πρότυπο τῶν θεϊκῶν Ἰδεῶν τὶς ὁποῖες στεγάζει ἡ Ἰδέα τοῦ Ἀγαθοῦ[4].

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτὴ ἡ ἑρμηνευτικὴ προσπάθεια τῆς πλατωνικῆς σκέψης γίνεται εἶδος ἀπόπειρας νὰ περιγραφεῖ αὐτὸ ποὺ ὁ Schaerer, προλογίζοντας τὸ βιβλίο του *Dieu, l'homme et la vie d'après Platon* (1944), ἀποκαλοῦσε «Le vivant itinéraire de notre destinée». Ἂν ἡ πλατωνικὴ μεταφορὰ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ ἄνθρωποι εἶναι *κτήματα* (*Φαίδων* 62d) τῶν θεῶν προκάλεσε μιὰ πολιτικὴ ἰδεολογία, ποὺ ἀρνήθηκε ὁ διαφωτισμός[5], καὶ πολὺ περισσότερο ἀρνιέται ἡ ἐποχή μας, τὰ παραπάνω εἶναι δυνατὸν νὰ ἰσχύσουν γιὰ τὴν κοινότητα ἐκείνη «τῶν ἔλλογων ἀνθρώπων»[6], ὅπου ὁ ἠθικὸς ἀγώνας τῆς σωτηρίας εἶναι ἀδιάκοπη ἀγωνία γιὰ αὐθεντικότητα καὶ διάρκεια.

Στὸν Πλάτωνα, ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ σωτηρία δὲν συνδέεται μὲ κάποιο παράδεισο ἢ μὲ τὴ θεϊκὴ χάρη. Ἡ φιλοσοφία ὅμως, ποὺ εἶναι ἡ ὁδός της,

---

3. *Platonisme et pensée contemporaine*, Aubier - Montaigne 1970, 80.

4. Βλ. καὶ Anna Kélessidou-Galanos, A la *Recherche de la valeur suprême. Platon et l'un absolu*, *Φιλοσοφία 2* (1972) 152 κ.μ.

5. Βλ. H. Joly, *La Philosophie entre le clair et l'obscur ou Kant et Hegel devant l'«Aufklärung»*, in Recherches sur la philosophie et le langage, Cahier 3, 79-105.

6. Πβ. K. Jaspers, *Ἡ ἀτομικὴ βόμβα καὶ τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπου*, μτφρ. Κ. Α. Ἀναγνωστόπουλου, Ἀθήνα, 1965, τ. Β΄, 100-105.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

προϋποθέτει τὴν «θείαν ἐπίνοιαν»[7] (*Πολιτεία* 499). Ἀλλὰ κι ὁ Πλάτων δὲν ἐγκαταλείπει τὸ πεδίο τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, γιὰ νὰ προσδεθεῖ σὲ μιὰ δογματικὴ θεολογικὴ συμπεριφορά. Ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἠθική, ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ ἰατρικὴ τὸν ἐνδιαφέρουν περισσότερο ἀπὸ τὴ θεολογία, δὲν ἐπιβάλλει δόγματα, ἀλλὰ προτείνει κατευθύνσεις ποὺ ὁδηγοῦν ἀποφασιστικὰ στὰ καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου σ' αὐτὸν ἐδῶ τὸν κόσμο καὶ τοῦ ἐξασφαλίζουν τὸ ἀνθρώπινο πεπρωμένο του[8].

«ΘΕΟΝ ΠΑΣΗΣ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΣΠΟΥΔΗΣ ΑΞΙΟΝ»

> «Ne se suffisant pas dans l'ordre de l'Être, il ne saurait se suffire ni dans l'ordre de la connaissance ni dans l'ordre de l'action, mais ce manque dont il souffre l'oriente vers Celui qui peut seul le combler, d'où l'inquiétude féconde qui travaille sans cesse l'homme mais qui le sauve en ce que, fait pour Dieu, elle ne lui permet de trouver qu'en Dieu seul la paix et le repos»[9].

Ὁ θεὸς στὸν Πλάτωνα εἶναι τὸ ὀντολογικὰ ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὸ κακό. (*Θεαίτητος* 176c). Στὴν *Πολιτεία* (ΙΙ 379c) λέει ὁ φιλόσοφος: «Οὐδ' ἄρα ... ὁ θεός, ἐπειδὴ ἀγαθός, πάντων ἂν εἴη αἴτιος, ὡς οἱ πολλοὶ λέγουσιν, ἀλλὰ ὀλίγων μὲν τοῖς ἀνθρώποις αἴτιος, πολλῶν δὲ ἀναίτιος· πολὺ γὰρ ἐλάττω τἀγαθὰ τῶν κακῶν ἡμῖν, καὶ τῶν μὲν ἀγαθῶν οὐδένα ἄλλον αἰτιατέον, τῶν δὲ κακῶν ἀλλ' ἄττα δεῖ ζητεῖν τὰ αἴτια, ἀλλ' οὐ τὸν θεόν». Ἡ ὀντικὴ περιοχὴ τοῦ κακοῦ προσδιορίζεται στὸν *Θεαίτητο* (176a): «Οὔτ' ἀπολέσθαι τὰ κακὰ δυνατὸν ... οὔτ' ἐν θεοῖς αὐτὰ ἱδρῦσθαι, τὴν δὲ θνητὴν φύσιν καὶ τόνδε τὸν τόπον περιπολεῖ ἐξ ἀνάγκης».

Σ' αὐτὴ τὴ θνητὴ ἀτελὴ ἀνθρώπινη φύση —τὴν περιοχὴ τῆς ἔλλειψης, ἰδέα ποὺ προϊδεάζεται τὴν πασκαλικὴ ἀνθρωπολογία καὶ τὴν κιρκεγκωριανὴ ἑρμηνεία τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν πεπερατότητα καὶ τὴν πτώση— «πόνος τε καὶ ἀγὼν ἔσχατος... πρόκειται» (*Φαῖδρος* 247b)[9α]· ἡ γνώση τῆς φύσης αὐτῆς εἶναι

---

7. Πβ. *Πολιτεία* 592a, *Ζ' Ἐπιστολὴ* 326b, 327b, 329b, 336b, 337e, 340c.

8. Πβ. A. Rivaud, *Notice au Timée*, Belles Lettres, 38. Πβ. V. Goldschmidt, *Platonisme et pensée contemporaine*, 124-125, Schaerer, *La question platonicienne*, Paris, Vrin, 1969, 210-212.

9. Étienne Gilson, *Introduction à l'Étude de Saint Augustin*, 3e éd., Paris 1949.

9α. Πβ. *Πολιτείας* 422a, 588b, *Τίμαιος* 69c-d. Περισσότερα βλ. Ἄννας Κελεσίδου-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

«ὀλίγου τινὸς ἀξία ... καὶ οὐδενός» (*Ἀπολογία* 23a). Ὁ θεὸς μόνο εἶναι πραγματικὰ σοφός (*Ἀπολογία* 23a, *Νόμοι* 903a: «σοφώτατος»), ὡς τὸ τέλειο, ὡς αὐτὸς ποὺ ἔχει «τὴν τοῦ κρατίστου φρόνησιν» (*Τίμαιος* 40a)[9β]· καὶ εἶναι μέτρο ὅλων (*Πολιτεία* 504c: «ἀτελὲς γὰρ οὐδὲν οὐδενὸς μέτρον»). «Ὁ δὴ θεὸς ἡμῖν πάντων χρημάτων μέτρον ἂν εἴη μάλιστα, καὶ πολὺ μᾶλλον ἤ πού τις, ὥς φασιν, ἄνθρωπος» (*Νόμοι Δ´* 716c)[10]· αὐτὸς εἶναι καὶ τὸ «πάσης μακαρίου σπουδῆς ἄξιον» (ὅ.π. 803c). Ὁ ἴδιος λόγος ἀπαντᾶ καὶ στὴν κατηγορικὴ προσταγὴ τῆς παιδείας στοὺς *Νόμους*, ὅπου οἱ βασικὲς ἰδέες τῆς ἑνότητας καὶ τῆς ἀρετῆς συναρτῶνται μὲ τὸ θεῖο: «πείθωμεν τὸν νεανίαν τοῖς λόγοις ὡς τῷ τοῦ παντὸς ἐπιμελουμένῳ» (δηλ. τὸ θεό), «πρὸς τὴν σωτηρίαν καὶ ἀρετὴν τοῦ ὅλου παντ᾽ ἐστὶ συντεταγμένα, ὧν καὶ τὸ μέρος εἰς δύναμιν ἕκαστον τὸ προσῆκον πάσχει καὶ ποιεῖ» (*Νόμοι* 903b).

Στὸν *Θεαίτητο* (176c) λέει ὁ Πλάτων, ὅτι ὁ θεὸς εἶναι «οὐδαμῇ οὐδαμῶς ἄδικος, ἀλλ᾽ ὡς οἷόν τε δικαιότατος». Ὅπου ἡ θεολογικὴ σκέψη εἶναι προσδιοριστικὴ τοῦ θείου μὲ τὴ δικαιοσύνη, ἡ ἀνθρωπολογικὴ εἶναι διαχωρισμὸς σὲ δίκαιους καὶ ἄδικους ἀνθρώπους· τὸ λόγο τῆς σχέσης μὲ τὸ θεὸ διέπει ἡ ὀντολογικὴ συγγένεια: «καὶ θεοῖς ἄρα ἐχθρὸς ... ὁ ἄδικος ... ὁ δὲ δίκαιος φίλος» (*Πολιτεία* 352a). Ὁ ἀληθινὸς φιλόσοφος βρίσκεται πιὸ κοντὰ ἀπὸ κάθε ἄλλον στὸ θεό: «θείῳ δὴ καὶ κοσμίῳ ὅ γε φιλόσοφος ὁμιλῶν κόσμιός τε καὶ θεῖος εἰς τὸ δυνατὸν ἀνθρώπῳ γίγνεται» (*Πολιτεία* 500c-d)[11].

Εὔστοχα παρατηρεῖ ὁ Goldschmidt: «Avant Pascal, Platon a enseigné que toute la vie morale dépend de l'opinion juste que nous pouvons avoir sur la divinité»[12]. Ἀλλὰ καὶ γενικὰ ὁ ἄνθρωπος, ὅπως δείχνει ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ *Τίμαιου* (41c), εἶναι τὸ θεοσεβέστατο ζωντανὸ ὄν, «φυτὸν οὐκ ἔγγειον ἀλλὰ οὐράνιον» (90a). Γιὰ τοῦτο καὶ ἡ ἀπόκλιση ἀπὸ τὴ θεοσέβεια, ὡς ὀντολογικὴ ἔλλειψη, πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται ριζικά. Στοὺς *Νόμους*, ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ φιλόσοφος θεωρεῖ τὸν ἄνθρωπο κτῆμα τοῦ θεοῦ, «θαῦμα θεῖον» (644d)[13] καὶ τὴ δικαιοσύνη σωτηριακὴ πηγή. «Σύμμαχοι δὲ ἡμῖν θεός τε ἅμα καὶ δαίμονες, ἡμεῖς δ᾽ αὖ κτῆμα θεῶν καὶ δαιμόνων· φθείρει δὲ ἡμᾶς

Γαλανοῦ, *Τὸ πεπερασμένον τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἀριστοκρατία τῆς γνώσεως κατὰ Πλάτωνα*, *ΕΕΦΣΠΑ*, 1972, σσ. 224 κ. ἑξ.

9β. Πβ. *Παρμενίδης* 134d-e.

10. Πβ. 713a: «... τὸ τοῦ ἀληθῶς τῶν τὸν νοῦν ἐχόντων δεσπόζοντος θεοῦ ὄνομα λέγεσθαι».

11. Πβ. *Σοφιστὴς* 216b. «Καί μοι δοκεῖ θεὸς μὲν ἀνὴρ οὐδαμῶς εἶναι, θεῖος μήν· πάντας γὰρ ἐγὼ τοὺς φιλοσόφους τοιούτους προσαγορεύω».

12. *Platonisme et pensée contemporaine*, 123.

13. «Θαῦμα... θεῖον, εἴτε ὡς παίγνιον ἐκείνων εἴτε ὡς σπουδῇ τινι συνεστηκός», πβ. 803c, 804b.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀδικία καὶ ὕβρις μετὰ ἀφροσύνης, σῴζει δὲ δικαιοσύνη καὶ σωφροσύνη μετὰ φρονήσεως, ἐν ταῖς τῶν θεῶν ἐμψύχοις οἰκοῦσαι δυνάμεσιν ...» (906a-b). Ἐπισημαίνεται ἐδῶ ἡ ὀντολογικὴ ἐξάρτηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν θεό. Προηγούμενα ὁ Πλάτων ἔχει κιόλας καταδικάσει τρεῖς μορφὲς ἀθεΐας: τὴν ἀπιστία στὴν ὕπαρξη τῶν θεῶν, τὴν ἄρνηση τῆς θεϊκῆς πρόνοιας, τὴν κατασυκοφάντηση τοῦ θείου γιὰ ἐξαγορασμὸ τῆς θέλησής του: «Θεοὺς ... οὐχ ἡγούμενος (εἶναι), ἢ ... ὄντας οὐ φροντίζειν ἀνθρώπων, ἢ τρίτον εὐπαραμυθήτους εἶναι θυσίαις τε καὶ εὐχαῖς παραγομένους» (885b).

Ἡ καταδίκη τῆς ἀθεΐας δὲν εἶναι μόνο θεωρητική, ἀλλὰ καὶ συγκεκριμένη σειρὰ προτάσεων ποινικῆς ἀντιμετώπισης, ποὺ φθάνει ὥς τὴν τιμωρία μὲ θάνατο (908a κ.μ.).

Ἡ σύντομη ἀναφορὰ στὴν πλατωνικὴ θεολογία καὶ ἀνθρωπολογία ἔχει σκοπὸ ἀπὸ τὴ μιὰ νὰ προϊδεάσει γιὰ τὶς αἰτίες τῆς συσχέτισης τῆς ἔννοιας τῆς σωτηρίας μὲ τὸ θεό, ὅπως εἶναι ἡ θεμελιακὴ στὴν πλατωνικὴ σκέψη ἰδέα τῆς θεοσέβειας, καί ἡ ἰδέα τῆς πεπερατότητας τῆς ἀνθρώπινης φύσης[14], ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ ὑποδηλώσει ὅτι ἡ ἔννοια τῆς σωτηρίας λειτουργεῖ στὸν Πλάτωνα: α) ὡς πίστη ὅτι τὸ θεῖο σῴζει, καὶ β) ὡς ταυτόσημη μὲ τὴν ἰδέα τῆς ὁμοίωσης μὲ τὸν θεό.

Ἡ σύνδεση τῶν παραπάνω δυὸ προτάσεων μπορεῖ κιόλας νὰ καταδειχθεῖ μὲ προσφυγὴ στὴν πολιτικὴ σκέψη τοῦ Πλάτωνος: στὸν *Θεαίτητο* ὁ φιλόσοφος σχετίζει τὴ γέννηση τῆς ἐξουσίας μὲ τὴ γνώση καὶ τὴν ἁρμοδιότητα· σὲ ὁριακὲς καταστάσεις γίνεται φανερὸ ὅτι ὁ ἄμαθος σπεύδει, ἀναγνωρίζοντας τὴν ἄγνοιά του[15], νὰ καταφύγει στὸν εἰδήμονα, στοὺς «ἐν ἑκάστοις ἄρχοντας» «ὡς πρὸς θεούς»:

ΣΩΚΡΑΤΗΣ «Οὐκοῦν, ὦ Πρωταγόρα, καὶ ἡμεῖς ἀνθρώπου, μᾶλλον δὲ πάντων ἀνθρώπων δόξας λέγομεν, καὶ φαμὲν οὐδένα ὅντινα οὐ τὰ μὲν αὑτὸν ἡγεῖσθαι τῶν ἄλλων σοφώτερον, τὰ δὲ ἄλλους ἑαυτοῦ, καὶ ἔν γε τοῖς μεγίστοις κινδύνοις, ὅταν ἐν στρατείαις ἢ νόσοις ἢ ἐν θαλάττῃ χειμάζωνται, ὡς πρὸς θ ε ο ὺ ς ἔχειν τοὺς ἐν ἑκάστοις ἄρχοντας, σ ω τ ῆ ρ α ς σφῶν προσδοκῶν-

14. Πβ. Ἄννας Κελεσίδου-Γαλανοῦ, *Τὸ πεπερασμένον τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἀριστοκρατία τῆς γνώσεως κατὰ Πλάτωνα*, 224, 229, 230.

15. V. Goldschmidt, *Les Renversements du concept d'égalité des Anciens aux Modernes*, Archives de Philosophie de droit, XVII, 1972, 301: «Platon commence par transporter le débat sur le terrain technique, et envisage des situations limites ...Dans chacune de ces situations, on trouve, d'un côté, des ignorants pleinement conscients de leur ignorance et parfaits adeptes de la sagesse socratique: ils savent qu'ils ne savent pas. Tous ces gens font appel à des spécialistes, saluent ceux-ci comme des sauveurs et comme des dieux ... De l'autre côté, on trouve, justement, ces spécialistes, 'qui se jugent capables d'enseigner et capables de gouverner'. Ainsi l'ignorance avouée recherche la compétence proclamée, et la soumission volontaire répond au gouvernement».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τας, οὐκ ἄλλῳ τῳ διαφέροντας ἢ τῷ εἰδέναι· καὶ πάντα που μεστὰ τἀνθρώπινα ζητούντων διδασκάλους τε καὶ ἄρχοντας ἑαυτῶν τε καὶ τῶν ἄλλων ζῴων τῶν τε ἐργασιῶν, οἰομένων τε αὖ ἱκανῶν μὲν διδάσκειν, ἱκανῶν δὲ ἄρχειν εἶναι» (170a)[16].

Στὴν *Πολιτεία* (489b) ὁ Πλάτων πρεσβεύει τὸ νόμο τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς ζήτησης: ἡ ζήτηση, ἡ ἄγνοια ἔχει τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴ σχέση τῆς ἐξάρτησης μὲ τὸν γνωρίζοντα· οὔτε ὁ κυβερνήτης παρακαλεῖ τοὺς ναῦτες γιὰ νὰ τοὺς ἐξουσιάσει, οὔτε ὁ γιατρὸς τοὺς ἄρρωστους, οὔτε ὁ σοφὸς τοὺς ἀμαθεῖς[17].

Ἀπὸ τὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, ὅπου ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, ποριζόμαστε τὸν κώδικα ἀντιστοιχίας μὲ τὸν θεολογικό. Αὐτὸς προδιαγράφεται κιόλας στὴ συσχέτιση ἀρχόντων - θεῶν. Κι ἐδῶ ἡ θεωρία σπονδυλώνεται στὴν ἰδέα τῆς ἐνεργητικῆς καὶ συνειδητῆς ἐπιδίωξης τῆς σωτηρίας ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ὄχι τῆς χαρισματικῆς ἢ τυχαίας ἀπόκτησής της. Ὁ μοχλὸς ποὺ κινεῖ τὴν πλατωνικὴ σκέψη εἶναι πάντα ὁ ἴδιος. Ἡ εἰκόνα τοῦ σπηλαίου τῆς *Πολιτείας*, ἡ ἀνοδικὴ διαλεκτική[18], ἡ παρομοίωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ οὐράνιο φυτὸ στὸν *Τίμαιο*[19], εἶναι ἀκριβῶς ἐκφραστικοὶ τρόποι τῆς ἰδέας τῆς κλήσης γιὰ ἐπιδίωξη ἠθικῆς τελείωσης μέσω τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

«ΤΑΥΤῌ Ο ΘΕΟΣ ΥΦΗΓΕΙΤΑΙ» «ῌΠΕΡ ΚΑΙ Ο ΘΕΟΣ ΗΜΑΣ ... ΑΓΕΙ»

Ἡ πλατωνικὴ θεοσέβεια

Ἡ ὀρφικὴ θεογονία ὑπῆρξε, ὅπως εἶναι γνωστό[20], θρησκεία τῆς σωτηρίας ἐκφρασμένη μὲ δόγματα. Σὲ πάπυρο τοῦ III αἰ. π.Χ. περιέχεται ἡ φράση «Ἰρικεπαῖγε σώισομ με», ἐπίκληση στὸν θεὸ ὡς πηγὴ σωτηρίας[21]. Σὲ ἕνα ὀρφικὸ ἀπόσπασμα (VS B 14) συνδέεται ἡ Δίκη μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Δία.

16. Ἐδῶ εἶναι φανερὴ ἡ σωκρατικὴ ἐπίδραση, πβ. Ξενοφῶν, *Ἀπομν*.. III, 9, 10-12.

17. Πβ. *Ζ' Ἐπιστολὴ* 330d κ.μ.

18. Βλ. ἐπίσης Ἀ. Κελεσίδου, «La notion de l'un absolu chez Platon et Plotin. A la recherche de la valeur suprême», *Φιλοσοφία 2* (1972) 192 κ.μ.

19. 90a.

20. Πβ. W. Jaeger, *A la naissance de la théologie. Essai sur les présocratiques*, éd. du Cerf 1966, 73.

21. Ὁ πάπυρος ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν J.G. Smily, *Greek papyri from Curob*, Dublin 1921, 1. Βλ. O. Kern, *Orphicorum Fragmenta*, Berlin 1922, 31, 22 (Weidmann, zweite Auflage 1963).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

«Δίκην παρὰ τὸν τοῦ Διὸς θρόνον ... καθημένην» «πάντα τὰ τῶν ἀνθρώπων ἐφορᾶν».

Ὁ Πλάτων διασώζει τὴν ὀρφικὴ θεοσέβεια[22] καὶ μὲ τὴν παραδοχὴ τοῦ «παλαιοῦ λόγου». «Ὁ μὲν δὴ θεὸς ... ἀρχήν τε καὶ τελευτὴν καὶ μέσα τῶν ὄντων ἁπάντων ἔχων, εὐθείᾳ περαίνει κατὰ φύσιν περιπορευόμενος. Τῷ δὲ ἀεὶ συνέπεται δίκη τῶν ἀπολειπομένων τοῦ θείου νόμου τιμωρός, ἧς ὁ μὲν εὐδαιμονήσειν μέλλων ἐχόμενος συνέπεται ταπεινὸς καὶ κεκοσμημένος, ὁ δέ τις ἐξαρθεὶς ὑπὸ μεγαλαυχίας ... καταλείπεται ἔρημος θεοῦ» (*Νόμοι* 715e-716). Στὸν Πλάτωνα ἡ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης λειτουργεῖ μὲ σωτηριακὸ περιεχόμενο στὴν ἐπιταγὴ τῆς ὁμοίωσης μὲ τὸν θεό, ποὺ ἐκφράζει τὸν ἰδανικὸ προορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου. Ἐφόσον, ἔτσι ἐπιχειρηματολογεῖ ὁ πλατωνικὸς Σωκράτης στὸν *Θεαίτητο* (176a-b), τὸ θεῖο εἶναι ὀντολογικὰ ἄμοιρο ἀπὸ τὸ κακό, τὸ ὁποῖο «τὴν θνητὴν φύσιν καὶ τόνδε τὸν τόπον περιπολεῖ ἐξ ἀνάγκης» ... «πειρᾶσθαι χρὴ ἐνθένδε ἐκεῖσε φεύγειν ὅτι τάχιστα. Φυγὴ δὲ ὁμοίωσις θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν· ὁμοίωσις δὲ δίκαιον καὶ ὅσιον μετὰ φρονήσεως γενέσθαι».

Ἡ ἔννοια τῆς φυγῆς συνδέεται μὲ τὸ ἰδανικὸ τοῦ *Φαίδωνος*· ἐδῶ, ὅπως καὶ ἐκεῖ, δὲν εἶναι ἀποχαιρετισμὸς στὴ ζωή, ἀποστέρησή της, θρησκευτικὸς ἀσκητισμός[23]· τὸ ἀξιακό της περιεχόμενο δηλώνει ἡ ἐπεξηγηματικὴ ἔκφραση τῆς ἔννοιας τῆς ὁμοίωσης: «δίκαιον καὶ ὅσιον μετὰ φρονήσεως γενέσθαι».

Ὅπως τιμωρία γιὰ τὴν κακότητα εἶναι στὸν Πλάτωνα ἡ καταναγκαστικὴ συμβίωση μὲ τὸ κακό («κακοὶ κακοῖς συνόντες» *Θεαίτητος* 177a), ἡ σωτηρία πραγματοποιεῖται ἐδῶ κάτω πρῶτα, ὅπου καὶ ἐπιδιώκεται, ὄχι «ἐκεῖ». Τὸ ὑπερβατικὸ εἶναι τὸ πρότυπο[24]· τὸ ἀνθρώπινο ὂν διασώζεται ὁμοιούμενο κατὰ τὸ δυνατὸν (176b-c) μὲ αὐτό, ἀσκώντας δηλαδὴ τὰ θεϊκὰ κατηγορήματα ὡς ἐπιταγές.

Στὴν *Ἀπολογία* (30a) ὁ Πλάτων ἐπιχειρεῖ ἀξιολογικὴ διάκριση τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου ἀπὸ τὸν πολιτικὸ μὲ βάση τὴν ταυτότητα τοῦ μέγιστου γιὰ τὴν πόλη ἀγαθοῦ καὶ τῆς ὑπηρεσίας πρὸς τὸν θεό[25], τῆς συμμόρφωσης μὲ τὸν θεό. Ἐδῶ ἡ ἔννοια τῆς σωτηρίας ἀπαντᾶ σὲ συνάρτηση μὲ τὴν θεία δύναμη

---

22. Πβ. L. Moulinier, *Orphée et l'orphisme à l'époque classique*, Paris, Belles Lettres 1955, 20-34. Πβ. H. Joly, *Le renversement platonicien...*, 61 κ.μ.

23. Πβ. Léon Brunschvicg, *La raison et la religion*, Paris, Alcan 1939, 93.

24. Πβ. «παράδειγμα» 176e, *Νόμοι* 803: τὸ «πάσης μακαρίου σπουδῆς ἄξιον».

25. Πβ. 23a: «καὶ ἐπειδάν μοι μὴ δοκῇ (ὁ ἄνθρωπος σοφός), τῷ θεῷ βοηθῶν ἐνδείκνυμαι ὅτι οὐκ ἔστι σοφός. Καὶ ὑπὸ ταύτης τῆς ἀσχολίας οὔτε τι τῶν τῆς πόλεως πρᾶξαί μοι σχολὴ γέγονεν ἄξιον λόγου οὔτε τῶν οἰκείων, ἀλλ' ἐν πενίᾳ μυρίᾳ εἰμὶ διὰ τὴν τοῦ θεοῦ λατρείαν».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

—πού ἐπενεργεῖ ἀποτρεπτικὰ πάνω στὸν φιλόσοφο— καὶ μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἄσκησης τῆς δικαιοσύνης: «Θεῖόν τι καὶ δαιμόνιον ... φωνὴ ... ἣ ... ἀεὶ ἀποτρέπει με τούτου ὃ ἂν μέλλω πράττειν ... τοῦτ' ἔστιν ὅ μοι ἐναντιοῦται τὰ πολιτικὰ πράττειν. Καὶ παγκάλως γέ μοι δοκεῖ ἐναντιοῦσθαι ... εἰ ἐγὼ πάλαι ἐπεχείρησα πράττειν τὰ πολιτικὰ πράγματα, πάλαι ἂν ἀπολώλη καὶ οὔτ' ἂν ὑμᾶς ὠφελήκη οὐδὲν οὔτ' ἂν ἐμαυτόν. Καί μοι μὴ ἄχθεσθε λέγοντι τἀληθῆ· οὐ γάρ ἔστιν ὅστις ἀνθρώπων σωθήσεται οὔτε ὑμῖν οὔτε ἄλλῳ πλήθει οὐδενὶ γνησίως ἐναντιούμενος καὶ διακωλύων πολλὰ ἄδικα καὶ παράνομα ἐν τῇ πόλει γίγνεσθαι, ἀλλ' ἀναγκαῖόν ἐστι τὸν τῷ ὄντι μαχούμενον ὑπὲρ τοῦ δικαίου, καὶ εἰ μέλλει ὀλίγον χρόνον σωθήσεσθαι, ἰδιωτεύειν, ἀλλὰ μὴ δημοσιεύειν» (31c-32a).

Στὸν *Τίμαιο* ὁ Πλάτων, ἀφοῦ ἀναφέρει ὅτι προκειμένου γιὰ τὶς ἀρχὲς τῶν σωμάτων καταφεύγουμε στὸν «μετ' ἀνάγκης εἰκότα λόγον» (53d), παρατηρεῖ: «τάς δ' ἔτι τούτων ἀρχὰς ἄνωθεν θεὸς οἶδεν καὶ ἀνδρῶν ὃς ἂν ἐκείνῳ φίλος ᾖ». Στὴν *Πολιτεία*, ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὴν πρωταρχή, καὶ ὅπου ἡ ἀπορία, ἡ ὁρμὴ καὶ ἡ ἐλπίδα εἶναι δομικὰ στοιχεῖα ἐπιφυλακτικῆς ἀντιμετώπισης τοῦ θέματος (506c-e)[26], ὁ φιλόσοφος ἀναθέτει τὴν ἐπικύρωση τῆς ἀλήθειας γιὰ τὴν ὕψιστη ἰδέα τοῦ Ἀγαθοῦ στὸν θεό: «Θεὸς δέ που οἶδεν εἰ ἀληθὴς οὖσα τυγχάνει» (517b). Ἡ ὑπερβατικότητα τῆς ἀλήθειας καθιστᾶ τὴ γνωσιολογία θεοκρατική, ὅπου ἡ ἀλήθεια ἀφορᾶ στοιχειακὲς πραγματικότητες.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Στὸν Πλάτωνα ὄχι μόνο ἡ ἀκριβὴς ἢ ὁριακὴ γνώση καὶ ἀλήθεια εἶναι σὲ συνάρτηση μὲ τὸ θεῖο, ποὺ εἶναι σοφό, ἀλλὰ καὶ ἡ ὀρθότητα τῆς διαγωγῆς, ἐφόσον ὁ θεὸς εἶναι καὶ ὁ ὕψιστος ἐπιμελητής, ὄχι τῶν μικρῶν, ἀλλὰ τῶν μεγάλων: «τὸν δὲ θεὸν ὄντα τε σοφώτατον βουλόμενόν τ' ἐπιμελεῖσθαι καὶ δυνάμενον, ὧν μὲν ῥᾷον ἦν ἐπιμεληθῆναι σμικρῶν ὄντων, μηδαμῇ ἐπιμελεῖσθαι καθάπερ ἀργὸν ἢ δειλόν τινα διὰ πόνους ῥαθυμοῦντα, τῶν δὲ μεγάλων» (*Νόμοι* 903a). Ἡ ἰδέα, ποὺ ἀπαντᾶ στὸ διάλογο τῆς ἔσχατης ἡλικίας, κυβερνᾶ τὴν πλατωνικὴ σκέψη καὶ στὸ ξεκίνημά της. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χωρίο τῆς *Ἀπολογίας*, στὸν *Κρίτωνα* ὁ πλατωνικὸς Σωκράτης τονίζει αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἰδέα μὲ τὴ δήλωσή του ὅτι ἡ ἄρνησή του ν' ἀποδράσει, δηλαδὴ νὰ σώσει τὸν ἑαυτό του ὡς σῶμα (πβ. *Γοργίας* 512d-e) καὶ ἡ ὑποταγή του στὴν ἀπόφαση τῆς καταδίκης, ἐξισώνονται γι' αὐτὸν μὲ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς του γιατὶ εἶναι σύμφωνες μὲ τὴ θεϊκὴ ἐπιταγή: «... πράττωμεν ταύτῃ, ἐπειδὴ ταύτῃ ὁ θεὸς ὑφηγεῖται» (54e).

26. Περισσότερα βλ. στὶς μελέτες μου, *A la recherche de la valeur suprême*, 167 κ.μ, καὶ *Τὸ πεπερασμένον τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἀριστοκρατία τῆς γνώσεως κατὰ Πλάτωνα*, 224-235.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἀποκαλυπτικὸ γιὰ τὴν πλατωνικὴ θεοσέβεια εἶναι τὸ χωρίο τοῦ *Ἀλκιβιάδη* (I 135d): ὁ Σωκράτης, ἀφοῦ τέλειωσε τὸ λόγο του γιὰ τὴν ἀξία τῆς ἀρετῆς καὶ καθόρισε ὅτι «δουλοπρεπὲς ἄρ' ἡ κακία» «ἐλευθεροπρεπὲς ἡ ἀρετή», ρωτᾶ τὸ συνομιλητή του Ἀλκιβιάδη πῶς νομίζει ὅτι θὰ γίνει ἐλεύθερος κι αὐτὸς ἀποκρίνεται:

— ΑΛΚ. Ἐὰν βούλῃ σύ, ὦ Σώκρατες.
— ΣΩΚ. Οὐ καλῶς λέγεις, ὦ Ἀλκιβιάδη.
— ΑΛΚ. Ἀλλὰ πῶς χρὴ λέγειν;
— ΣΩΚ. Ὅτι ἐ ὰ ν ὁ θ ε ὸ ς ἐ θ έ λ ῃ [27].

Ἡ ἰδέα ἀπαντᾶ καὶ στοὺς *Νόμους*: «ταύτῃ πορευτέον ᾗπερ καὶ ὁ θεὸς ὑμᾶς ... ἄγει» (968b)[28].

Τὸ νοητικὸ μέρος τῆς ψυχῆς, ποὺ ἐξασφαλίζει στὸν πλατωνικὸ ἄνθρωπο τὴν ὀρθότητα τῆς γνώσης καὶ τὴν ὀρθότητα τῆς διαγωγῆς, εἶναι, σύμφωνα μὲ τὴν ἀνθρωπολογία τοῦ *Τίμαιου*, τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς ψυχῆς ποὺ ἔδωσε προνομιακὰ ὁ θεὸς στὸν ἄνθρωπο ὡς δαίμονα: «Τὸ δὲ δὴ περὶ τοῦ κυριωτάτου παρ' ἡμῖν ψυχῆς εἴδους διανοεῖσθαι δεῖ τῇδε, ὡς ἄρα αὐτὸ θεὸς ἑκάστῳ δέδωκεν» (90).

Ἔτσι, ἡ καλλιέργεια αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς ψυχῆς εἶναι εὐλάβεια ἀπέναν-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

27. Γιὰ τὸν Πλάτωνα μάλιστα τοῦ *Ἴωνος*, τοῦ *Μένωνος* καὶ τοῦ *Φαίδρου* ὁ ποιητής, ὁ μάντις καὶ ὁ πολιτικὸς εἶναι ὅ,τι εἶναι «θείᾳ μοίρᾳ». Ἔτσι, ὄχι μόνο ἡ φιλοσοφικὴ γνώση εἶναι δῶρο θεϊκὸ ἀλλὰ καὶ ἡ ξέφρενη ἔμπνευση: Ὁ θεὸς εἶναι καὶ αἰτία ἕνωσης τῶν ἀντιθέτων καὶ πηγή, ἐξηγητικὴ ἀρχή τους. Ὁ ποιητὴς «χρῆμα, ... ἱερὸν» «οὐ πρότερον οἷός τε ποιεῖν πρὶν ἂν ἔνθεός τε γένηται καὶ ἔκφρων» (*Ἴων* 534b, πβ. 534c, 542a, «θείᾳ μοίρᾳ»). Καὶ ἡ μανία, λέει ὁ Πλάτων, (*Φαῖδρος* 244c) εἶναι «καλὸν» «ὅταν θείᾳ μοίρᾳ γίγνηται», πβ. 245b-c «τοσαῦτα μέν σοι καὶ ἔτι πλείω ἔχω μανίας γιγνομένης ἀπὸ θεῶν λέγειν καλὰ ἔργα· ὡς ἐπ' εὐτυχίᾳ τῇ μεγίστῃ παρὰ θεῶν ἡ τοσαύτη μανία δίδοται».

Οἱ ἄνθρωποι τῆς πολιτείας, ὅταν καὶ δίχως ἀκριβῆ γνώση (ἐπιστήμη) πολλὰ κατορθώνουν, εἶναι ἔνθεοι: «εὐδοξίᾳ ... χρώμενοι τὰς πόλεις ὀρθοῦσιν, οὐδὲν διαφερόντως ἔχοντες πρὸς τὸ φρονεῖν ἢ οἱ χρησμῳδοί τε καὶ θεομάντεις· καὶ γὰρ οὗτοι ἐνθουσιῶντες λέγουσιν μὲν ἀληθῆ καὶ πολλά, ἴσασι δὲ οὐδὲν ὧν λέγουσιν ... ὀρθῶς ἄρ' ἂν καλοῖμεν θείους τε οὓς νυνδὴ ἐλέγομεν χρησμῳδοὺς καὶ μάντεις καὶ τοὺς ποιητικοὺς ἅπαντας· καὶ τοὺς πολιτικοὺς οὐχ ἥκιστα τούτων φαῖμεν ἂν θείους τε εἶναι καὶ ἐνθουσιάζειν, ἐπίπνους ὄντας καὶ κατεχομένους ἐκ τοῦ θεοῦ, ὅταν κ α τ ο ρ θ ῶ σ ι λέγοντες π ο λ λ ὰ καὶ μεγάλα πράγματα, μηδὲν εἰδότες ὧν λέγουσιν» (*Μένων* 99b-e).

28. Πβ. *Νόμοι* 633a: «ἀρετῆς ... ἀποφανοῖμεν, ἂν ὁ θεὸς ἐθέλῃ», 688e, 739e, 778b, 799e, 841c, 859b, καὶ τὶς ἐκφράσεις «κατὰ θεὸν» (*Νόμοι* 682e, 722c), «συμβουληθέντων θεῶν» (718b, πβ. *Ζ' Ἐπιστολὴ* 327c), «κατὰ θείαν εὐτυχίαν (798b), «οὐκ ἄνευ τινος ἐπιπνοίας θεῶν» (811c), «θεοῦ ἔργον» (835c), «ὃν ἂν ὁ θεὸς ἀνέλῃ» (856e, 856d), «παρὰ θεοῦ λεχθείς», (861b), θεὸς οἶδεν» (913d). Βλ. καὶ C. Ritter, *Platon I*, München 1910, 741, Ε. Παπανούτσου, *Τὸ θρησκευτικὸ βίωμα στὸν Πλάτωνα*, Ἀθήνα, Δωδώνη, 125-126.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

τι στὸ θεῖο καὶ συντελεῖ στὴ θεραπεία, τὴν εὐδαιμονία καὶ ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Ὁ φιλομαθὴς εἶναι θεράπων τοῦ θείου, διατηρεῖ «εὖ κεκοσμημένον τὸν δαίμονα σύνοικον ἐν αὑτῷ» (90c).

Ἡ ἰδέα, ποὺ ἡ συχνὴ καὶ πολυφωνική της διακίνηση μέσα στὸ πλατωνικὸ ἔργο, ἀποδείχνει τὸν θεμελιακὸ γι᾽ αὐτὸ χαρακτήρα της, εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος σώζει τὴ ζωή του πειθαρχώντας στὶς ἐπιταγὲς τῆς νόησής του. Ἡ ἰδέα αὐτὴ σπονδυλώνει, ὅπως εἶναι γνωστό, τὴν πολιτικὴ θεωρία τοῦ Πλάτωνος: Οἱ φιλόσοφοι εἶναι «σωτῆρες» τῆς πολιτείας (*Πολιτεία* 502d), ἡ πολιτεία σώζεται ἀκολουθώντας τὶς ὑποδείξεις τοῦ φιλόσοφου - κυβερνήτη ἢ παιδαγωγοῦ (428e-429a, 473c-d). Στὴν οὐσία ὅμως, τόσο ἡ ὀντολογικὴ ἀνθρωπολογία ὅσο καὶ ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία συνδέονται μὲ τὴ θεολογικὴ σκέψη, ἐφόσον γιὰ τὸν Πλάτωνα ὁ σωζόμενος ἄνθρωπος (*Τίμαιος* 90c), ὅσο καὶ ὁ σωτήρας - ἡγέτης φιλόσοφος (*Πολιτεία* 592a) α) ὀφείλουν τὴν ἀγάπη τους γιὰ τὴν ἀληθινὴ γνώση στὴ θεία ἔμπνευση («ἔκ τινος θείας ἐπιπνοίας» *Πολιτεία* 499c, θεία τύχη 592) καὶ β) ἡ σωτηρία τους εἶναι συμμόρφωση μὲ τὴ νόηση τοῦ θεοῦ, ὁ μ ο ί ω σ η μὲ τὸν θεὸ κατὰ τὸ δυνατόν: Στὸν *Φαῖδρο* ὁ Σωκράτης χαρακτηρίζει τὴν φιλοσοφικὴ ὁρμὴ θεϊκὴ καὶ τὴ φιλοσοφία ἔμφυτη στὸ πνεῦμα: «φύσει ... ἔνεστι ... φιλοσοφία τῇ τοῦ ἀνδρὸς διανοίᾳ» (279a). Στὸν *Σοφιστὴ* (216b) ὁ φιλόσοφος ὀνομάζεται θεῖος[29]. Τὸ ἴδιο στὴν *Ζ' Ἐπιστολή* (340c): «ὁ γὰρ ἀκούσας, ἐὰν μὴ ὄντως ᾖ φιλόσοφος οἰκεῖός τε καὶ ἄξιος τοῦ πράγματος θεῖος ὤν ...». Στὴν ἴδια *Ἐπιστολὴ* (324b) λέει ὁ Πλάτων γιὰ τὸν Δίωνα καὶ τὸ ἀνορθωτικὸ γιὰ τὶς Συρακοῦσες πολιτικό του φρόνημα: «οὐδὲν θαυμαστὸν εἴ τις θεῶν καὶ τοῦτον εἰς τὴν αὐτὴν δόξαν περὶ πολιτείας ἐκείνῳ γενέσθαι σύμφρονα ποιήσειν». Καὶ ὁ ἀφοριστικὸς λόγος γιὰ τὴν ὀρθὴ φιλοσοφία καὶ τὴ σύζευξή της μὲ τὴν πολιτειακὴ σωτηρία διαπερνᾶται ἀπὸ τὸ συναίσθημα τῆς ἀφοσίωσης στὸ θεό: «κακῶν οὖν οὐ λήξειν τὰ ἀνθρώπινα γένη, πρὶν ἂν ἢ τὸ τῶν φιλοσοφούντων ὀρθῶς γε καὶ ἀληθῶς γένος ἐς ἀρχὰς ἔλθῃ τὰς πολιτικὰς ἢ τὸ τῶν δυναστευόντων ἐν ταῖς πόλεσιν ἔκ τινος μοίρας θείας ὄντως φιλοσοφήσῃ» (326b)[30].

Στὸ θεοκρατικὸ κλῖμα τῶν *Νόμων* (713a, 716c) πολυφωνικά, ὅπως καὶ στὴν *Ζ' Ἐπιστολή*, συναρτᾶται ἡ ἴδια ἰδέα τῆς ὀρθῆς γνώσης - διαγωγῆς καὶ κοινῆς σωτηρίας μὲ τὸ θεῖο.

---

29. Πβ. *Πολιτικὸς* 309c.

30. Πβ. 327c: «καὶ Διονύσιον ἡγήσατο ἕνα γενέσθαι» (ἀπ᾽ αὐτοὺς ποὺ τιμοῦν τὴν ἀρετὴ καὶ ὀρθοφρονοῦν) «τάχ᾽ ἂν συλλαμβανόντων θεῶν». 336e: «εἰδέναι μέν που χρὴ πάντα τινὰ ἄνδρα, ᾧ καὶ βραχὺ δόξης ὀρθῆς μετέδωκεν θεία τις τύχη ...» καὶ 337e.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens
ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ ΚΑΙ ΘΕΙΟ

Ὁ πλατωνικὸς ἄνθρωπος σχετίζεται μὲ τὸ θεῖο καὶ σώζεται μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴ σχέση ἢ ἀτομικὰ ἢ συλλογικά. Ἀτομικά, ὅταν, ταυτίζοντας τὸ πραγματικὸ μὲ τὸ ἀόρατο (*Γοργίας* 523b) «εὐθύμως ἀπαλλάσσεται τοῦ βίου» (*Φαίδων* 85b)· ὁ θάνατος δὲν εἶναι κακό, ἀλλὰ ἀγαθό, ἀφοῦ ἐπιτρέπει τὴ μετοίκηση σ' ἄλλο τόπο. Ὁ φιλόσοφος, ὁ ὁποῖος (πρὸς ἐκείνοις ἀεί ἐστι μνήμῃ, κατὰ δύναμιν), «πρὸς οἶσπερ θεὸς ὢν θεῖός ἐστι»(*Φαῖδρος* 249c), δὲν ἐπιζητεῖ «τὰ τῶν ἀνθρώπων πράττειν», γιατὶ ἡ ψυχή του ἐπείγεται νὰ ζεῖ «ἄνω» (*Πολιτεία* 517c-d, *Θεαίτητος* 173c). Ἀλλὰ ἡ ὑπόθεση τῆς σωτηρίας στὸν Πλάτωνα δὲν ἐξαντλεῖται στὰ ὅρια τοῦ ἀτομικοῦ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀπολιτικὸ φιλόσοφο[31], ὑπάρχει ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος —ἀπὸ τὸ γένος ποὺ ὡς μέγιστο ἀγαθὸ δώρισαν οἱ θεοὶ στοὺς θνητούς (*Τίμαιος* 47b), ὁ ὁποῖος ἐπεμβαίνει στὴν κοινὴ ζωὴ καὶ σώζει τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς ἄλλους. Ἡ δραστηριότητα αὐτὴ εἶναι μιὰ ἀναπαραγωγὴ τῆς θεϊκῆς γενναιοδωρίας, τῆς θεϊκῆς δημιουργικότητας, ποὺ εἶναι πάντα ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὸ φθόνο. Ὁ Schaerer παρατηρεῖ σχετικὰ μὲ τὴν κάθοδο τοῦ πλατωνικοῦ φιλόσοφου στὸ σπήλαιο:

«Le sage platonicien en se tournant vers ses frères imite également son dieu: dès l'instant qu'il fait volte-face et voit au dessous de lui le monde phénoménal, ne se trouve-t-il pas dans une sorte d'état démiurgique où la générosité gratuite trouve naturellement son rôle à jouer? Toute autre attitude n'appelerait-elle pas sur lui, du point de vue grec, le grave reproche de jalousie?»[32].

Ἔτσι πάλι οἱ δυὸ ὄψεις τοῦ πλατωνικοῦ ἀνθρώπου δὲν ἀναπαράγουν ἕνα Ἰανὸ ἀλλὰ συνομολογοῦν μὲ τὸ διαλεκτικὸ χαρακτήρα τῆς πλατωνικῆς σκέψης γενικὰ καὶ μὲ τὸ πλατωνικὸ ἰδανικὸ τῆς σύνθεσης[33]. Ἀπὸ τὴν ἄποψη πάλι τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἀποκαλύπτεται μιὰ σημαντικὴ θέση: ἐφόσον λέγεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος σώζει τὴν ψυχή του μὲ τὴν ὑποταγὴ στὴ νόησή του, ποὺ εἶναι καὶ τὸ θεϊκὸ μέρος της, σώζει δηλαδὴ τὸν ἑαυτό του μὲ τὸν ἔρωτα γιὰ τὴ φιλοσοφία καὶ τοὺς ἄλλους μὲ τὴ μετάδοση τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης χάρη στὴ θεϊκὴ ἔμπνευση, ἡ πλατωνικὴ ἀνθρωπολογία καὶ ὁ πλατωνικὸς ἀνθρωπισμὸς πραγματώνουν τὸ παλαιὸ ὄνειρο τοῦ ἰσοθεϊσμοῦ: ὁ ἄνθρωπος ἐδῶ δὲν εἶναι τραγικά, ἀλλὰ φιλοσοφικὰ ἰσόθεος[33α].

---

31. Πβ. Ε. Παπανούτσου, *Τὸ θρησκευτικὸ βίωμα στὸν Πλάτωνα*, 87.

32. Dieu... 78-79.

33. Πβ. Ἄννας Κελεσίδου-Γαλανοῦ, *Ἡ ἔννοια τῆς σωτηρίας στὴν πλατωνικὴ πολιτικὴ φιλοσοφία*. Πρόλογος Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, ἔκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι, 1982, Εἰσαγωγή, 17 κ.μ.

33α. Πβ. Joly, ὅ.π. 75. L. Brunschvicg, *La raison de la religion*, Paris, Alcan, 1939, 93.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἡ ὁμοίωση

Στὴν *Πολιτεία* (613a-b) λέει ὁ Πλάτων ὅτι ἐκεῖνος ποὺ ἀγαπᾶται ἀπὸ τοὺς θεοὺς (ὁ *θεοφιλής*) ἔχει ἄριστα δῶρα καὶ δὲν ἐγκαταλείπεται ποτὲ ἀπ' αὐτούς: «Οὐ γὰρ δὴ ὑπό γε θεῶν ποτε ἀμελεῖται ὃς ἂν προθυμεῖσθαι ἐθέλῃ δίκαιος γίγνεσθαι καὶ ἐπιτηδεύων ἀρετὴν εἰς ὅσον δυνατὸν ἀνθρώπῳ ὁμοιοῦσθαι θεῷ».

Ἡ μορφωτικὴ μεταρρύθμιση τῆς *Πολιτείας*, ποὺ εἶναι καὶ κριτικὴ ἀπόρριψη τῆς παραδοσιακῆς παιδείας ὡς παθολογίας —καλλιέργειας τῶν παθημάτων τῆς ψυχῆς— ἔχει πυρηνικὴ ἰδέα τὴν ἐξίσωση τῆς σωτηρίας μὲ τὴ γνώση-ἐπιστήμη· ἡ πλατωνικὴ δηλαδὴ θεοδικία εἶναι ἄρνηση τῆς ἀνθρωπομορφικῆς ἠθικῆς τῆς παραδοσιακῆς ποίησης («πάντῃ ἄρα ἀψευδὲς τὸ δαιμόνιόν τε καὶ θεῖον» 382e), ποὺ δὲν διαπλάθει γερὲς ψυχές, ἀλλὰ ψυχὲς ἄμοιρες ἀπὸ τὴν ἀλήθεια γιὰ τὸ θεῖο: «ὅταν τις τοιαῦτα λέγῃ περὶ θεῶν» (δηλαδὴ σχετικὰ μὲ ἀνθρωποειδὴ διαγωγὴ τοῦ θείου) «χαλεπανοῦμέν τε καὶ χορὸν οὐ δώσομεν, οὐδὲ τοὺς διδασκάλους ἐάσομεν ἐπὶ παιδείᾳ χρῆσθαι τῶν νέων, εἰ μέλλουσιν ἡμῖν οἱ φύλακες θεοσεβεῖς τε καὶ θεῖοι γίγνεσθαι, καθ' ὅσον ἀνθρώπῳ ἐπὶ πλεῖστον οἷόν τε» (383c).

Ἐδῶ ὁ Πλάτων καταξιώνει καὶ τὴ σωματικότητα μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἁρμονικῆς στὸν ἄνθρωπο συνύπαρξης τῶν ἀντιθέτων, ποὺ τὴν προέλευσή τους ἀποδίδει στὸ θεό. Ὁ ἐπιστάτης, ποὺ θὰ σώσει τὴν πολιτεία (412a), εἶναι ὁ ἱκανὸς νὰ πραγματοποιήσει τὴ συνένωση τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς φιλοσοφίας (*τὸ θυμοειδὲς καὶ τὸ φιλόσοφον*, 412e). Ἀλλ' εἶναι ὁ θεὸς ποὺ ἔδωσε στοὺς ἀνθρώπους τὶς δυὸ τέχνες γι' αὐτά, τὴ μουσικὴ δηλαδὴ καὶ τὴ γυμναστική: «Ἐπὶ δὴ δύ' ὄντε τούτω ... δύο τέχνα θεὸν ἔγωγ' ἄν τινα φαίην δεδωκέναι τοῖς ἀνθρώποις, μουσικήν τε καὶ γυμναστικὴν ἐπὶ τὸ θυμοειδὲς καὶ τὸ φιλόσοφον» (411e)[34].

Ἡ ἀξιοκρατικὴ ἀνθρωπολογία τῆς *Πολιτείας*, ἡ διάκριση τῶν λίγων ἐκλεκτῶν ἀπὸ τοὺς πολλοὺς εἶναι ἐνοχοποίηση τῆς προσκόλλησης τοῦ πλήθους στὰ μικρὰ καὶ εὐτελῆ λόγια καὶ στὴ συμπεριφορὰ τῆς ἀνθρώπινης καθημερινότητας, ἀντὶ γιὰ τὴ θέωση, ποὺ προσιδιάζει στὴ φιλοσοφημένη ψυχή: «καὶ αὐτὸ τοῦτο ξυνοίει, τοῦ χαλεπῶς πρὸς φιλοσοφίαν τοὺς πολλοὺς διακεῖσθαι ἐκείνους αἰτίους εἶναι τοὺς ἔξωθεν, οὐ προσῆκον, ἐπεισκεκωμακότας,

34. Πβ. *Συμπόσιον* 186e-187: «Ἥ τε οὖν ἰατρικὴ ... πᾶσα διὰ τοῦ θεοῦ κυβερνᾶται. Ὡσαύτως δὲ καὶ γυμναστικὴ καὶ γεωργία». Καὶ *Πρωταγόρας* 320c-d: «Ἦν γάρ ποτε χρόνος ὅτε θεοὶ μὲν ἦσαν, θνητὰ δὲ γένη οὐκ ἦν. Ἐπειδὴ δὲ καὶ τούτοις χρόνος ἦλθεν εἱμαρμένος γενέσεως, τυποῦσιν αὐτὰ θεοὶ γῆς ἔνδον ἐκ γῆς καὶ πυρὸς μείξαντες ... νέμων δὲ (Ἐπιμηθεύς) τοῖς μὲν ἰσχὺν ἄνευ τάχους προσῆπτεν ... τοὺς δὲ ὥπλιζε, τοῖς δὲ ἄοπλον διδοὺς φύσιν ἄλλην τιν' αὐτοῖς ἐμηχανᾶτο δύναμιν εἰς σωτηρίαν».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λοιδορουμένους τε αὐτοῖς καὶ φιλαπεχθημόνως ἔχοντας καὶ ἀεὶ περὶ ἀνθρώπων τοὺς λόγους ποιουμένους, ἥκιστα φιλοσοφίᾳ πρέπον ποιοῦντας; ... οὐδὲ γάρ πού ... σχολὴ τῷ γε ὡς ἀληθῶς πρὸς τοῖς οὖσι τὴν διάνοιαν ἔχοντι κάτω βλέπειν εἰς ἀνθρώπων πραγματείας, καὶ μαχόμενον αὐτοῖς φθόνου τε καὶ δυσμενείας ἐμπίπλασθαι, ἀλλ᾽ εἰς τεταγμένα ἄττα καὶ κατὰ ταὐτὰ ἀεὶ ἔχοντα ὁρῶντας καὶ θεωμένους οὔτ᾽ ἀδικοῦντα οὔτ᾽ ἀδικούμενα ὑπ᾽ ἀλλήλων, κόσμῳ δὲ πάντα καὶ κατὰ λόγον ἔχοντα, ταῦτα μιμεῖσθαί τε καὶ ὅτι μάλιστα ἀφομοιοῦσθαι... θείῳ δὴ καὶ κοσμίῳ ὅ γε φιλόσοφος ὁμιλῶν κόσμιός τε καὶ θεῖος εἰς τὸ δυνατὸν ἀνθρώπῳ γίγνεται» (500b-d).

Ὁ φιλόσοφος τῆς πλατωνικῆς πολιτείας πλάθει τὴν πολιτεία - πρότυπο —ποὺ τὸ παράδειγμά της εἶναι «ἐν οὐρανῷ (*Πολιτεία* 592b)— πάνω στὸ θεϊκὸ σχῆμα, προσβλέπει στὸ δίκαιο καὶ στὸ ὡραῖο καὶ σῶφρον καὶ μετατρέπει τὸ *ἀνδρείκελον* σὲ θεοειδές, *θεοείκελον* (501b), τὰ *ἀνθρώπεια ἤθη εἰς ὅσον ἐνδέχεται θεοφιλῆ* (501b-c). Τὸ ἴδιο στὸν *Θεαίτητο* ὁ αὐτοπροορισμένος στὴ σωτηρία διαλέγει ἀπὸ τὰ πρότυπα τῆς ζωῆς, ποὺ εἶναι στημένα μέσα στὸ ὂν («παραδειγμάτων ... ἐν τῷ ὄντι ἑστώτων, τοῦ μὲν θείου εὐδαιμονεστάτου, τοῦ δὲ ἀθέου ἀθλιωτάτου») τὸ θεϊκὸ πρότυπο, γιατὶ δὲν εἶναι ἄνους ὅπως οἱ πολλοί, οἱ ὁποῖοι «ὑπὸ ἠλιθιότητός τε καὶ τῆς ἐσχάτης ἀνοίας λανθάνουσι τῷ μὲν ὁμοιούμενοι διὰ τὰς ἀδίκους πράξεις, τῷ δὲ ἀνομοιούμενοι» (176e-177a).

Ἡ σύνδεση τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ θεῖο ἔχει στὸν Πλάτωνα ἐννοιολογικὴ - θεωρητικὴ καὶ ἱστορικὴ θεμελίωση. Ὅπως γιὰ τὶς ἔσχατες ἀλήθειες, καὶ γιὰ τὰ ἀπομακρυσμένα χρονικὰ ἱστορικὰ γεγονότα[35] ἡ διάσωση καὶ ὀρθότητα τῆς ἱστόρησης[36] ἀνατίθεται στὸ θεό. Στὴν ἱστορία καὶ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Πλάτων στὸν *Κριτία*, λέγεται: «Τῷ δὲ πρὶν μὲν πάλαι ποτ᾽ ἔργῳ, νῦν δὲ λόγοις ἄρτι θεῷ γεγονότι προσεύχομαι, τῶν ῥηθέντων ὅσα μὲν ἐρρήθη μετρίως, σωτηρίαν ἡμῖν αὐτὸν αὐτῶν διδόναι, παρὰ μέλος δὲ εἴ τι περὶ αὐτῶν ἄκοντες εἴπομεν, δίκην τὴν πρέπουσαν ἐπιτιθέναι» (106a-b).

Ἡ ἐπιστήμη, ὅπως λέει ὁ Πλάτων, εἶναι «ἄριστον φάρμακον» ποὺ δωρίζει ὁ θεὸς στὸν ἄνθρωπο (ὅ.π.). Μ᾽ αὐτὸ καθαίρει ὁ φιλόσοφος καὶ τὴν ἀνήθικη μυθολογικὴ θεολογία: «θέοι γὰρ ἅπασαν γῆν ποτε κατὰ τοὺς τόπους διελάγχανον — οὐ κατ᾽ ἔριν». Ἀκόμη ἐδῶ γίνεται λόγος γιὰ τὴν Ἀτλαντίδα, στὴν ἀκμή της ὅσο τὸ θεϊκὸ στοιχεῖο ὑπερεῖχε, καὶ σὲ παρακμὴ μετὰ

35. Πβ. *Κριτίας* 109d: «τὰ μὲν ὀνόματα σέσωται, τὰ δὲ ἔργα διὰ τὰς τῶν παραλαμβανόντων φθορὰς καὶ τὰ μήκη τῶν χρόνων ἠφανίσθη». Πβ. 110a.

36. Πβ. ὅ.π. 108d: «καὶ πρὸς θεοῖς εἶπες τούς τε ἄλλους κλητέον καὶ δὴ μάλιστα Μνημοσύνην». Πβ. *Νόμοι* 739e: «ἐὰν θεὸς ἐθέλῃ» καὶ 893b: «θεὸν παρακλητέον».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τὴν ἀπομάκρυνσή της ἀπὸ τὸ θεϊκὸ πρότυπο καὶ τὴν ἐπικράτηση τοῦ ἀνθρώπινου «ἤθους»: «Ἐκ δὴ λογισμοῦ τε τοιούτου καὶ φύσεως θείας παραμενούσης πάντ' αὐτοῖς ηὐξήθη ... Ἐπεὶ δ' ἡ τοῦ θεοῦ μὲν μοῖρα ἐξίτηλος ἐγίγνετο ἐν αὐτοῖς πολλῷ τῷ θνητῷ καὶ πολλάκις ἀνακεραννυμένη, τὸ δὲ ἀνθρώπινον ἦθος ἐπεκράτει, τότε ἤδη τὰ παρόντα φέρειν ἀδυνατοῦντες ἠσχημόνουν, καὶ τῷ δυναμένῳ μὲν ὁρᾶν αἰσχροὶ κατεφαίνοντο, τὰ κάλλιστα ἀπὸ τῶν τιμιωτάτων ἀπολλύντες, τοῖς δὲ ἀδυνατοῦσιν ἀληθινὸν πρὸς εὐδαιμονίαν βίον ὁρᾶν τότε δὴ μάλιστα πάγκαλοι μακάριοί τε ἐδοξάζοντο εἶναι, πλεονεξίας ἀδίκου καὶ δυνάμεως ἐμπιπλάμενοι» (121a-b).

Ξαναβρίσκουμε ἐδῶ τὴν ἀξιολογικὴ διάκριση τῶν δυὸ παραδειγμάτων (*Θεαίτητος*), τοῦ σχήματος *ἀνδρείκελος - θεοείκελος* καὶ τὴ θεμελιακὴ πλατωνικὴ ἰδέα τῆς θεϊκῆς οὐσίας τοῦ μέτρου. Μόνο ἡ συμμόρφωση μὲ τὸ θεϊκὸ πρότυπο εἶναι σωτηριακὴ γιὰ τὴν πολιτεία[37]. Ἄλλη ἀπόδειξη εἶναι ἡ ἀναφορὰ στὴν Ἀθήνα. Ἡ πανάρχαιη πολιτεία τῶν θεόπλαστων Ἀθηναίων εὐδαιμονεῖ καὶ σώζεται ἐφόσον οἱ κάτοικοί της ἀκολουθοῦν τὶς ἐντολὲς τοῦ θεοῦ. Ὁ Κριτίας τονίζει ὅτι ἡ πρόοδος θὰ μποροῦσε νὰ συνεχιστεῖ ἂν σωζόταν ἡ παλαιὰ πολιτειακὴ ὀργάνωση (112d-e)[38].

Στοὺς *Νόμους* ὁ λόγος γιὰ τοὺς ἄρχοντες εἶναι καὶ ὁμολογία τῆς δυσχέρειας νὰ βρεθοῦν παραδείγματα ἀρχόντων πάρα πολὺ ἐνάρετων (945b-c), «θείων»· ἐδῶ τονίζεται ὁ σωτηριακὸς ρόλος τῆς ἀρετῆς στὴν πολιτεία· σωτήρια εἶναι γιὰ τὴν πόλη ἡ ἐκλογὴ τῶν τριῶν ἀρχόντων, ποὺ γίνεται μὲ κλῆρο καὶ ὁρισμένη διαδικασία στὸ «Ἡλίου κοινὸν καὶ Ἀπόλλωνος τέμενος»· ἡ ἐκλογὴ εἶναι ἔργο θεοῦ: «Ἡ κατὰ θεὸν πάλιν τυχοῦσα σωτηρίας πόλις, ἀποφήνασα αὑτῆς Ἡλίῳ ἄνδρας τοὺς ἀρίστους τρεῖς, ἀκροθίνιον Ἀπόλλωνι κατὰ τὸν παλαιὸν νόμον ἀνατίθησι κοινὸν καὶ Ἡλίῳ, ὅσονπερ ἂν ἕπωνται χρόνον τῇ κρίσει» (946b-c). Σὲ δυὸ χωρία, ἕνα προηγούμενο καὶ ἕνα ἑπόμενο σημαίνεται τὴ μιὰ ἡ πρωταρχικὰ σωτηριακὴ συμμετοχὴ τοῦ θείου στὰ πολιτικὰ πράγματα, τὴν ἄλλη ἡ «ἐπισυμβαίνουσα» ἀγαθὴ ἀνορθωτική του δράση.

Προηγούμενα ὁ Ἀθηναῖος ὁμιλητὴς ἔχει κιόλας ὑποστηρίξει, ὅτι ἡ ἄριστη πολιτειακὴ ὀργάνωση κατορθώνεται μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ θείου[39]: «Πάντα σχεδὸν ἀπείργασται τῷ θεῷ, ἅπερ ὅταν βουληθῇ διαφερόντως εὖ πρᾶξαί τινα πόλιν» (710d). Στὴ συνέχεια διευκρινίζεται ὅτι: «μυρία καὶ πάντ' ἐν πόλει ἀγαθά, ἀπεργάζεται» (711d), «ὅταν ἔρως θεῖος τῶν σωφρόνων τε καὶ δικαίων ἐπιτηδευμάτων ἐγγένηται μεγάλαις τισὶν δυναστείαις»· καὶ «ὅταν

---

37. Πβ. *Νόμοι* 737b, 919d.

38. Πβ. P. - M. Schuhl, *L'Oeuvre de Platon*, Paris, Hachette, 1954, 77.

39. Βλ. καὶ Ἄννας Κελεσίδου, *La conception platonicienne du di vin dansles Lois et le Timée*, ΕΕΦΣΠΑ, 1970-71, 303.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

εἰς ταὐτὸν τῷ φρονεῖν τε καὶ σωφρονεῖν ἡ μεγίστη δύναμις ἐν ἀνθρώπῳ συμπέσῃ, τότε πολιτείας τῆς ἀρίστης καὶ νόμων τῶν τοιούτων φύεται γένεσις, ἄλλως δὲ οὐ μή ποτε γένηται» (712). Ἀκολουθεῖ ἐπίκληση, ὡς προοίμιο στὸ ἔργο τοῦ νομοθέτη: «Θεὸν δὴ πρὸς τὴν τῆς πόλεως κατασκευὴν ἐπικαλώμεθα· ὁ δὲ ἀκούσειέν τε, καὶ ἀκούσας ἵλεως εὐμενής τε ἡμῖν ἔλθοι συνδιακοσμήσων τήν τε πόλιν καὶ τοὺς νόμους» (712b).

Ἡ σειρὰ τῶν ἰδεῶν εἶναι:

α) Ἡ θεϊκὴ θέληση «ἀπεργάζεται» πᾶν ἄριστον[40]. Τὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ συσχετιστεῖ μὲ ἕνα ἄλλο χωρίο ὁμόφωνό του (903c), ὅπου ὁ Πλάτων ἐμμένει στὴν ἔννοια τοῦ ὅλου καὶ στὴ σύνδεσή της μὲ τὴν ἀρετὴ παραλληλίζοντας τὴ βιολογικὴ σωτηρία μὲ τὴν κοσμική, τὸ γιατρὸ μὲ τὸν τεχνίτη-δημιουργό. Ὁ Πλάτων ταυτίζει τὴ σωτηρία μὲ τὴν ἑνότητα καὶ ἁρμονία τοῦ ὅλου: «πᾶς γὰρ ἰατρὸς καὶ ἔντεχνος δημιουργὸς παντὸς μὲν ἕνεκα πάντα ἐργάζεται, πρὸς τὸ κοινῇ συντεῖνον βέλτιστον μέρος μὴν ἕνεκα ὅλου καὶ οὐχ ὅλον μέρους ἕνεκα ἀπεργάζεται».

β) Πᾶν ἄριστον εἶναι κατόρθωμα τοῦ θεϊκοῦ ἔρωτα τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴ φρόνηση.

γ) Τὸ ἄριστο προκύπτει ἀπὸ τὴ φρόνηση.

δ) Θεὸς καὶ φωτισμένος ἄνθρωπος εἶναι συνδιακοσμητὲς τῆς πολιτείας.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ὁ λόγος τοῦ Πλάτωνος στοὺς *Νόμους* κατοχυρώνεται ἀπὸ τὴν παλαιὰ θρησκευτικὴ σοφία καὶ ἐπαναφέρει τὴν ἰδέα τῆς ἀκολουθίας μὲ τὸ θεό, ὡς συμμόρφωση, θεωρητικὴ καὶ πραξιολογικὴ μὲ τὴ δικαιοσύνη, —σωφροσύνη καὶ κοσμιότητα—δηλ. τὴν ὑποταγὴ σὲ μέτρα: «Ὁ μὲν δὴ θεός, ὥσπερ καὶ ὁ παλαιὸς λόγος, ἀρχήν τε καὶ τελευτὴν καὶ μέσα τῶν ὄντων ἁπάντων ἔχων, εὐθείᾳ περαίνει κατὰ φύσιν περιπορευόμενος· τῷ δὲ ἀεὶ συνέπεται δίκη τῶν ἀπολειπομένων τοῦ θεοῦ νόμου τιμωρός, ἧς ὁ μὲν εὐδαιμονήσειν μέλλων ἐχόμενος συνέπεται ταπεινὸς καὶ κεκοσμημένος, ὁ δέ τις ἐξαρθεὶς ὑπὸ μεγαλαυχίας ... καταλείπεται ἔρημος θεοῦ ... Τίς οὖν δὴ πρᾶξις φίλη καὶ ἀκόλουθος θεῷ; μία, καὶ ἕνα λόγον ἔχουσα ἀρχαῖον, ὅτι τῷ μὲν ὁμοίῳ τὸ ὅμοιον ὄντι μετρίῳ φίλον ἂν εἴη, τά δ' ἄμετρα οὔτε ἀλλήλοις οὔτε τοῖς ἐμμέτροις. Ὁ δὴ θεὸς ἡμῖν πάντων χρημάτων μέτρον ἂν εἴη μάλιστα ... τὸν οὖν τῷ τοιούτῳ προσφιλῆ γενησόμενον, εἰς δύναμιν ὅτι μάλιστα καὶ αὐτὸν τοιοῦτον ἀναγκαῖον γίγνεσθαι, καὶ κατὰ τοῦτον δὴ τὸν λόγον ὁ μὲν σώφρων ἡμῶν θεῷ φίλος, ὅμοιος γάρ, ὁ δὲ μὴ σώφρων ἀνόμοιός τε καὶ διάφορος καὶ (ὁ) ἄδικος...» (716a-b).

---

40. Πβ. 715d: «ἐν ᾗ (πόλει) δὲ ἂν δεσπότης τῶν ἀρχόντων, οἱ δὲ ἄρχοντες δοῦλοι τοῦ νόμου, σωτηρίαν καὶ πάντα ὅσα θεοὶ πόλεσιν ἔδοσαν ἀγαθὰ γιγνόμενα καθορῶ».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ξαναβρίσκουμε ἐδῶ τὶς ἰδέες: τοῦ θεοῦ —κριτήριου γιὰ τὸ ἄριστο— τῆς σωφροσύνης, ὁδοῦ γιὰ τὸ ἄριστο καὶ δίοδου, ἐφόσον αὐτὴ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο στὸ θεὸ καὶ συνδέει λογικὰ τὸ θεὸ μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ ἔννοια τῆς σωφροσύνης εἶναι στὸν Πλάτωνα ἕνα μ ε τ α ξ ύ, ὅπως ὁ ἔρως καὶ ἡ ἴδια ἡ φιλοσοφία, ἀφοῦ ὁ ἔρως εἶναι ἐρωτικὴ φρόνηση, ἡ φιλοσοφία ἔρως τῆς σωφροσύνης καὶ τῆς ὀρθῆς γνώσης. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ ἐξηγεῖται καὶ ὁ ὅρος σ υ ν δ ι α κ ο σ μ ε ῖ ν, ποὺ βάζει τὸν ἄνθρωπο συνεργάτη τοῦ θείου στὴν οἰκοδόμηση τῆς σωστῆς πολιτείας. Ἔτσι, συνταιριάζονται οἱ δυὸ ἀπόψεις τῆς προβληματικῆς μας: θεὸς = σωτηρία, *ὁμοίωσις* θεῷ = σωτηρία.

ΘΕΙΟ ΚΑΙ ΟΡΘΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗ ΖΩΗ

Ὅπως εἶναι γνωστό, στὸ ἐπίπεδο τῶν διϋποκειμενικῶν σχέσεων ἡ σωτηρία γιὰ τὸν Πλάτωνα συνδέεται βασικὰ μὲ τὴν ἔλλογη ὑποταγὴ στοὺς νόμους, τὴ νομιμότητα· οἱ νόμοι σώζουν τὴν πολιτεία ἀπὸ τὴν ἀναπόφευκτη, ὡς ὑποκείμενη στὸ γίγνεσθαι[41], πτώση της. Κι ἐγὼ μὲ τὸ σωκρατικὸ πρότυπο[42] δηλώνεται ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ συνείδηση σώζει μὲ τὴ νομιμότητα τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ πολίτη καὶ τὴ σημασία τῶν νόμων, μὲ τὸ πρότυπο τοῦ φιλόσοφου - κυβερνήτη τοῦ *Πολιτικοῦ* διασώζεται ἡ ἰδέα τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας τῆς προσωπικότητας[43]: ὁ κυβερνήτης, «τὸ τῆς νεὼς καὶ ναυτῶν ἀεὶ συμφέρον παραφυλάττων» «τὴν τέχνην νόμον παρεχόμενος» (297), σώζει τὸ πλοῖο καὶ τοὺς συναῦτες.

Ἡ ἰδέα, ὅτι ἡ ἐπινοητικότητα στὴ διακυβέρνηση σώζει, εἶναι ἤδη φρόνηση θεωρητικὴ ποὺ σώζει τὸν πλατωνισμὸ ἀπὸ τὶς γενικεύσεις, τὶς ἀμετακίνητες πιστότητες ποὺ παραθεωροῦν δογματικὰ τὴν κινητικότητα τοῦ πραγματικοῦ.

Ἄλλωστε, προκειμένου γιὰ τὸ πολίτευμα, ὁ Πλάτων λέει ὅτι σωτηρία του εἶναι ἡ σύζευξη τριῶν δυναμικῶν ἀρχῶν: τῆς φρόνησης (*Νόμοι* 688b), τῆς φιλίας, τῆς ἐλευθερίας (693d-e). Ἡ φιλία εἶναι «κοινωνία νοῦ» (694b), δύναμη (*Ζ' Ἐπιστολὴ* 331b-332d). Ἡ φρόνηση καὶ ἡ συνετὴ ἐλευθερία εἶναι θεμέλια καὶ φρουροὶ τῆς ἐξουσίας: ἡ μὴ γνώση τῶν μεγίστων πραγμάτων καὶ ἡ «ἄγαν» ἐλευθερία εἶναι φθορὰ τῶν βασιλέων καὶ τῶν πολιτευμάτων.

---

41. Πβ. *Πολιτεία* 484d.

42. Πβ. Τζ. Ἄντον, *Δέκα Δοκίμια, Φιλοσοφία καὶ σύγχρονος πολιτισμός*, 125 μτφρ. Ἀνδρεόπουλου-Μπαρτζελιώτη, Φιλοσοφικὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα 1968, 125.

43. Πβ. *Πολιτικὸς* 294.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Αὐτὰ εἶναι τὰ κατηγορικὰ προστάγματα τῆς σχολῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης τοῦ Πλάτωνος[44].

Στοὺς *Νόμους*, σ᾽ ἕνα χωρίο, ὅπου ἀπαντᾶ ἡ ἰδέα τῆς σωτηριακῆς ἐπέμβασης τοῦ θείου, προλαβαίνεται ἡ ἐνδεχόμενη ἔνσταση, ἡ ὁποία, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἰδέα τοῦ κλήρου, θὰ εἰσήγαγε τὴν κατηγορία τῆς τυχαιότητας στὴ λειτουργικότητα τῆς πολιτείας: ἐδῶ λέγεται ὅτι ὁ φιλόσοφος δὲν ἀποθαρρύνεται ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση τῆς τυφλῆς ἀνάγκης, ἀλλ᾽ ἐμπιστεύεται τὸ θεὸ γιὰ τὴν ἐπανόρθωση τῆς τύχης: «διὸ τῷ τοῦ κλήρου ἴσῳ ἀνάγκη προσχρήσασθαι δυσκολίας τῶν πολλῶν ἕνεκα, θεὸν καὶ ἀγαθὴν τύχην καὶ τότε ἐν εὐχαῖς ἐπικαλουμένους ἀπορθοῦν αὐτοὺς τὸν κλῆρον πρὸς τὸ δικαιότατον» (757e).

Μὲ ἄλλο τρόπο δηλώνεται ἡ σωτηριακὴ ἐπέμβαση τοῦ θείου στὴν *Πολιτεία*. Ἐδῶ ὁ Πλάτων λέει ὅτι ὑπάρχουν στὴν πολιτειακὴ ζωὴ παραδείγματα ἀνθρώπων, ποὺ μεγαλούργησαν ὄντας ἔνθεοι, ὅπως καὶ οἱ προφῆτες καὶ οἱ μάντεις. Αὐτοὶ δὲν ὀφείλουν τὶς ἱκανότητές τους στὴν παιδεία, γι᾽ αὐτὸ καὶ δὲν μεταδίνεται κληρονομικὰ ἡ ἱκανότητά τους. Πρόκειται γιὰ τὴ σωτηριακὴ ἐπέμβαση τοῦ θείου, ποὺ ἐξαιρεῖται ἀπὸ τὴ λογικὴ ἐξήγηση: «Οὔτε... γίγνεται οὔτε γέγονεν οὐδὲ οὖν μὴ γένηται ἀλλοῖον ἦθος πρὸς ἀρετὴν παρὰ τὴν τούτων παιδείαν πεπαιδευμένον, ἀνθρώπειον· θεῖον μέντοι κατὰ τὴν παροιμίαν ἐξαιρῶμεν λόγου· εὖ γὰρ χρὴ εἰδέναι, ὅ,τιπερ ἂν σωθῇ τε καὶ γένηται οἷον δεῖ ἐν τοιαύτῃ καταστάσει πολιτειῶν, θεοῦ μοῖραν αὐτὸ σῶσαι λέγων οὐ κακῶς ἐρεῖς» (492e-493a).

Ἡ σπανιότητα αὐτῶν τῶν ἐμπνευσμένων ἀνθρώπων καὶ οἱ συνεχεῖς σωτηριακὲς ἀνάγκες τῆς πολιτείας εἶναι αἰτιακοὶ λόγοι τῆς ἀδιάκοπης καλλιέργειας τῆς φρόνησης - ἐπιστήμης.

Ἀκόμη καὶ στὴν ἐσχατολογικὴ σωτηριολογία, ποὺ στὸν Πλάτωνα ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν παράδοση, τὶς μυστηριακὲς διδασκαλίες,[45] ἡ σωτηρία σημασιολογεῖται μὲ τὴ γνώση καὶ τὸ θεῖο. Οἱ φιλόσοφοι, λέει ὁ Πλάτων στὸν *Φαίδωνα*, «ῥαδίως» θέλουν νὰ πεθαίνουν (62d), γιατὶ γνωρίζουν ὅτι μεταναστεύουν κοντὰ στοὺς θεούς, σοφοὺς καὶ ἀγαθοὺς «δεσπότας» (63b-c). Ὁ θεὸς εἶναι ἐπιμελητὴς τῶν ἀνθρώπων καὶ κύριος (62d). Ἐδῶ, μ᾽ ὅλο ποὺ δὲν ὑπάρχει, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Robin[46], εὐθεία ἀναφορὰ στὸ θεὸ (τὸν

---

44. Πβ. P.-M. Schuhl, *Questions platoniciennes, Une école des sciences politiques*, P.U.F., 1960, 74.

45. Πβ. Paul Kucharski, *La spéculation platonicienne*, Paris 1971, 276. Πβ. 275 σημ., 4, ὅπου καὶ ἀναφορά, βιβλιογραφικὰ ἐμπεδωμένη, στὴ σχέση ὀρφισμοῦ - ἐλευσινίων μυστηρίων στὸν Πλάτωνα.

46. *Le Phédon*, Belles Lettres XVII-XVIII.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δελφικό), ἡ θεοσέβεια στήνει κυρίαρχη τὴ μορφὴ τοῦ Ἀπόλλωνος: ὁ Σωκράτης εἶναι στὴν ὑπηρεσία τοῦ θεοῦ (ποὺ εἶναι παρὼν γι' αὐτὸν εἴτε μὲ τὰ δῶρα του, τὶς προφητικὲς ἱκανότητες, εἴτε μὲ τὶς συμβουλὲς ποὺ τοῦ δίνει στὸν ὕπνο του)· γιὰ τοῦτο καὶ ἰδιαίτερα φροντίζει γιὰ τὴν κάθαρση τῆς ψυχῆς του· ἀρνεῖται τὴ λιποταξία ἀπὸ τὴ ζωὴ ποὺ φράζει τὸ δρόμο τῆς σωτηρίας τῆς ψυχῆς: «C'est lui (dieu) qui visite Socrate en songe, c'est lui qui a retardé sa mort et lui a donné le temps de se mettre en règle; comme les cygnes, Socrate est à son service, et c'est de lui qu'il tient ses dons prophétiques (60e-61b, 84e). Dévotion particulière qui, d'ailleurs, se rattache à l'idée générale que nous sommes la chose des dieux et que nous ne devons pas, par le suicide, déserter arbitrairement la tutelle de ces maîtres excellents, avec lesquels le juste après sa mort est assuré de vivre en société»[47].

Τὴν ἐπικύρωση τῆς ὀρθότητας τῆς φιλοσοφικῆς ζωῆς ὁ Σωκράτης ἀναθέτει στὴ θέληση τοῦ θεοῦ: «Εἰ δ' ὀρθῶς προυθυμήθην καί τι ἠνύσαμεν, ἐκεῖσε ἐλθόντες τὸ σαφὲς εἰσόμεθα, ἂν θεὸς ἐθέλῃ, ὀλίγον ὕστερον, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ» (69d).

Τὰ τελευταῖα λόγια τοῦ πλατωνικοῦ Σωκράτη στὸν *Φαίδωνα*, πάντα στὸ κλίμα τὸ θρησκευτικό, κι ἐδῶ μὲ φανερὴ πάλι τὴν ὀρφικὴ ἐπίδραση, ἀφοροῦν τὴν εὐχὴ στὸν Ἀσκληπιό: «τῷ Ἀσκληπιῷ ὀφείλομεν ἀλεκτρυόνα· ἀλλὰ ἀπόδοτε καὶ μὴ ἀμελήσητε» (118).

Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Robin[48] εἶναι σημαντικὸς ὁ συμβολισμὸς σ' αὐτὴ τὴ σωκρατικὴ στάση: «Socrate sent que son âme est enfin guérie du mal d'être unie à un corps: sa gratitude va donc au dieu qui rétablit la santé, Asclépios».

Συγκυρίαρχη ὅμως μὲ τὴ θρησκευτικότητα εἶναι στὸν Πλάτωνα ἡ Φιλοσοφία. Κάποτε μάλιστα ἀνατροπὴ τῆς πρώτης εἶναι ἡ μετατροπή της στὴ δεύτερη. Ὅπως δείχνει ὁ Kucharski[49] «l'attitude de Socrate en face de la mort, se justifie tout d'abord par ses croyances religieuses (il fait figure, en effet, de sectateur d'une doctrine de salut assez bien déterminée dans son linéament). Mais s'il n'en éprouve nulle crainte, c'est aussi parce qu'il est philosophe ...».

Τὸ χωρίο 82b τοῦ *Φαίδωνος* εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀποκαλυπτικό: «Εἰς δέ γε θεῶν γένος μὴ φιλοσοφήσαντι καὶ παντελῶς καθαρῷ ἀπιόντι οὐ θέμις ἀφικνεῖσθαι ἀλλ' ἢ τῷ φιλομαθεῖ».

---

47. Πβ. *Φαίδων* 111b.
48. Πβ. ὅ.π. 118,3.
49. *La spéculation platonicienne*, ὅ.π. (L'affinité entre les idées et l'âme d'après le Phédon).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἡ σύζευξη τῶν «τελεστικῶν» ὅρων οὐ θέμις - καθαρὸς μὲ τοὺς ὅρους φιλοσοφεῖν - φιλομαθής, πιστοποιεῖ τὴ μετατροπὴ τοῦ μυστικισμοῦ σὲ φιλοσοφία, τῆς εὐλάβειας σὲ διάθεση ἀναζήτησης τῆς ἀλήθειας, τῆς πίστης σ' ἐγρήγορση μιᾶς συνείδησης ποὺ πάλλεται ἀπὸ τὸν ἔρωτα τῆς γνώσης[50].

LE CONCEPT DE SALUT DANS LA PENSÉE RELIGIEUSE DE PLATON

Résumé

Le platonisme et un humanisme pédagogique dans ce sens que l'éducation est la voie qui sert le divin et qui assure à l'âme humaine son salut. Interpréter la pensée platonicienne signifie ainsi tenter de décrire le «vivant itinéraire de la destinée humaine».

Le salut, qui consiste dans la ressemblance avec le divin, est l'aboutissement de l'ascèse philosophique qui s'exerce durant la vie ici-bas et pour la vie terrestre.

L'étude fait suite à notre livre *Le concept de salut dans la pensée politique de Platon*, Introduction de l'Académicien G. Michaïlidès-Nouaros, éd. de l'Académie d'Athènes, 1982. Il nous a semblé indispensable d'élucider le sens religieux du concept de salut, afin de compléter notre ouvrage et de ne pas trahir ou mutiler la pensée platonicienne.

Athènes A. Kélessidou

50. Βλ. καὶ Ἀ. Κελεσίδου, *Τὸ πεπερασμένον τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἀριστοκρατία τῆς γνώσεως κατὰ Πλάτωνα*, 234-235.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ